

CICERO LEVELEI A PROTESTÁNS ISKOLÁKBAN

Cicero levélgyűjteményeiből kötetünk két fordítója, Dobai Székely András és Balog György is lefordított válogatott leveleket. Mivel mindkét fordító evangélikus vallású volt, fordításaikkal kapcsolatban mindeneke-lőtt a protestáns iskolákban folyó Cicero-tanulmányozásról szólunk.

Számos ok játszott szerepet abban, hogy Cicero a 16–18. század leg-népszerűbb iskolai auktorává vált. Rendkívüli hatását legnagyobb részben példaképül állított *latin nyelv művészetének* köszönhetette.

A reneszánsz humanizmusának folytatásaként a 18. század első har-madáig az oktatás középpontjában a klasszikus latin stíluseszmény elsajá-títása állt. A protestantizmus megjelenésekor a hitbeli kérdések előtérbe helyezésével a humaniora szerepe átmenetileg csökkent ugyan (pedagógiai elképzeléseiben Luther éppen hogy csak megtúrta a dialektikát és a reto-rikát), Melanchthon azonban az antik-humanista hagyományok felélesz-tésével behozta a tantervbe az *artes dicendit*. Dialektikájának és retorikájá-nak kidolgozásával megvetette a protestáns skolasztika alapjait, ami az oktatási rendszert évszázadokra meghatározta. Melanchthon munkásságát a század egyik legkiemelkedőbb iskolaszervezőjének tartott Johannes Sturm fejlesztette tovább, az *eloquentia* fokozottabb hangsúlyozásával.

Sturm fogalmazta meg egyik programadó írásában (1538) az iskolai képzés célját: „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pieta-tem, finem esse studiorum.” A humanista eszmények értelmében az em-bernek mint *animal loquens*nek azokat a tulajdonságait kell kifejleszteni, amelyek az összes többi élőlény fölé helyezik. Az antik hagyományok nyo-mán a bölcsesség és az erkölcsi feddhetetlenség elválaszthatatlanul össze-fonódik a gondolatok szabatos kifejezésével. Ez az ékesen szólás, az *elo-quentia*, amelynek megtanítása a retorika feladata, a grammatikával és a dialektikával szoros összefüggésben. (A protestáns gimnáziumokban folyó retorikaoktatásról lásd Wilfried Barner: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*. Tübingen 1970. 258–321.)

A klasszikus latin stíluseszmény, az *aurea latinitas* megingathatatlan tekintélyű képviselőjének Cicerót tartották. Az imitációval kapcsolatban sok vita folyt arról, hogy vajon Cicerón kívül szabad-e esetleg másokat is utánózni, de a mester alapvető szerepét kevesen vonták kétségbe. (Lásd Téglásy Imre: *A ciceronianus viták magyarországi recepciójáról*. In: *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*. Bp. ELTE 1977. 73–91.) Sturm

iskolájában Cicero a kisdíákok első olvasmánya, hogy latin nyelvértékük rögtön az ő mondatainak nyomán rögzüljön. (Balassa Brunó: *A latintanítás története. Neveléstörténeti forrástanulmány.* Bp. 1930. 284–288.) Ebben az előségben bizonyára szerepe volt Quintilianus véleményének, akitől egy magyarországi Sturm-kiadás (RMNy 488) címlapjának verzóján a következő idézet olvasható: „Cicero, ut mihi quidem videtur, et iucundus incipientibus quoque, et apertus est satis: nec prodesse tantum, sed etiam amari potest: tum, quemadmodum Liuius praecipit, ut quisque erit Ciceroni simillimus.” (Lásd *Inst. or.* II,5,20. Vö. X,1,39.) A 17. század egyik legelterjedtebb retorikájának szerzője, Vossius is úgy látja, hogy a latin tanulmányok kezdeti szakaszában csakis Cicerót szabad tanulmányozni („Pueritiae solus legendus est Cicero”). Megengedi azonban, hogy ha a tanulók már tökéletesen birtokában vannak a cicerói eszményeknek, a különböző stílusok megismerésére olvashatnak akár Apuleiust, Senecát vagy Sallustius is. Ez az engedékenység a kor irodalmi ízlésének a változásáról árulkodik. Vossius magyarországi kiadásaiból — vagy sokkal inkább leegyszerűsített változataiból — ez a rész kimaradt.

Cicero azonban nemcsak mint latin stíluseszemény volt fontos az iskola számára, hanem a művei kapcsán tanítható *tárgyi ismeretek* miatt is. Magyarázata során régiségtani, történelmi és politikai ismereteket lehetett megtárgyalni, beszédei alkalmasak voltak a logikai elemzésre (Balassa: i. m. 300–306). Apácai Csere János is (amint a *Magyar encyclopaedia* előszavában írja) azért adja diákjai kezébe többek között Cicero műveit, „hogy a nyelvek ismeretével együtt növekedjék a dolgok ismerete is” („ut cum linguis rerum etiam cresceret cognitio”). Apácai egy tanítványának könyvei között valóban több Cicero-kötet is található (MKsz 1964. 239–247).

A latin ékesszólást és a tárgyi ismereteket is tanítani kívánó kettős pedagógiai cél eléréséhez a gimnáziumi tanulmányok közepe táján járó növendékek számára — a grammatikai alapok megszilárdítása után, a nehezebb szövegekben való elmélyedés előtt — különösen alkalmas lehetett Cicero leveleinek gyűjteménye. Magyarországon is számos adatot ismerünk ennek iskolai tanításáról. A következőkben csak protestáns iskolákra vonatkozó adatok említésére szorítkozunk. Besztercebányán az 1574. évi iskolai szabályzat szerint az 1. tanulócsoporthoz tagjai (a legidősebbek) olvasták Cicero leveleit (Mészáros: *Studia* 84). Az 1580-as években a kolozsvári unitárius iskolában ez a legsűrűbben forgatott klasszikus alkotás (uo. 83). A lőcsei iskola 1589-i szabályzata szerint a 3. és 2. tanulócsoporthoz olvasta a leveleket (uo. 88). Az 1621. évi sárospataki szabályzat nem részletezett Cicero-olvasmányai között is bizonyosan ott voltak a levelek (Mészáros: *Is-*

kolaiügy 312). Az 1648-as sárospataki zsinat végzése szerint a pataki skóla partikuláiban is taníthatók Cicero levelei (uo. 380). Körmöcbányán az 1649. évi tanulmányi rend szerint a szintaxisták olvasták (uo. 360), Lőcsén 1670-ben a poétikai osztály tagjai (uo. 362). Bél Mátyás 1714-es tanulmányi rende a poétika–retorikai osztállyal olvastatja (uo. 566). A három nagy erdélyi kollégiumban (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed) 1770-től érvényes egységes tananyag-elrendezés szerint Cicero levelei a szintaxisták és a retorok alapművei (uo. 554). A főnemesi magánoktatásban éppúgy felhasználták ezeket az írásokat, mint az iskolai osztályokban (Mészáros: *Studia* 99).

Természetesen Cicero széles körben ismert levelei számos magyarországi kiadásban is megjelentek. Már 1555-ben Brassóban megjelent egy *Epistolae elegantiores ex familiaribus epistolis Ciceronis* című levélgyűjtemény (RMK II. 301 = RMNy 113), ebből ma egyetlen példány sem ismeretes. Ismerjük viszont azt az 1651-ben Gyulafehérvárott megjelent összeállítást, amelyet „primum in usum scholarum Hollandiae et West Frisiae” adtak ki (RMK II. 748). A 17. század végén – 18. század elején három nagyszombati kiadásban is ismeretes az *Epistolarum familiarium libri XVI.* (1677 – RMK II. 1408; 1697 – RMK II. 1895; 1711 – RMK II. 2422a, lásd MKsz 1894. 356. A későbbi nagyszombati Cicero-levélgyűjteményeket lásd Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Bp. 1989. 35.)

A legtöbbször azonban a Johannes Sturm nevéhez fűződő válogatást jelentették meg a magyarországi nyomdák. Sturm (1507–1589), aki 1536-tól 1581-ig tanított Strassburgban, olyan iskolát szervezett a városban, amelyben a diákok szinte egyedüli feladata Cicero olvasása, emlékezetbe vésése, előadása, utánzása volt. (Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.* Bp. 1919. 224–232. Walter Sohm: *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Strassburgs.* München – Berlin 1912.) 1539-ben jelentette meg összeállítását Cicero *Ad familiares*, *Ad Atticum* és *Ad Brutum* levelesköteteiből, amelyben a leveleket nehézségük szerint csoportosította. Válogatása alkalmas volt arra, hogy a belőle tanuló diák hosszú éveken át használja; a legelső levelek megértéséhez rövid latintanulás után el lehetett jutni, míg a későbbiek között olyan nehéz szövegek találhatók, amelyek Cicero irodalmi vagy politikai nézeteinek megértéséhez is kulcsot adnak.

Vannak olyan magyarországi kiadások, amelyekben e levélgyűjtemény négy könyvből az első három olvasható (Kolozsvár 1581. RMNy 488; Trencsén 1658. RMK II. 913), a teljes négy könyvet is lenyomtatták azonban 1711-ig — mai ismereteink szerint — legalább kilenc alkalommal (ezt a kilenc kiadást kötetünkben Balog György fordításának elemzésekor soroljuk fel). A kiadásokban bevezetőként általában Johannes Sturmnak testvé-

réhez, Jacob Sturmhoz írott levele is olvasható. Olyan kiadások is vannak közöttük (Lőcse 1656, 1664), amelyekhez kiegészítésül még két Erasmus-levelet is csatoltak (Pekár Károly: *Régi, magyarországi Cicero-kiadvány.* = EPhK 1904. 522–523). Az egyik a tanulás mikéntjéről (*De ratione studii*), a másik a leckeismétlés módjáról, azaz a klasszikus írók ismételt olvasásáról szól (*De modo repetendae lectionis*). Erasmus szerint az olvasott műveket először nyelvtani, majd retorikai szempontból kell megfigyelni, ezután a közmondások és bölcs szentenciák számbavétele következik, majd végül a filozófiai, etikai tartalom felfejtése.

A magyarországi iskolákban is bizonyára e szempontokat követték. Ahol a szüksézszerű tanulmányi utasítások csak Cicero leveleit említik, ott is bizonyosan többször Sturm kiadását használták. Többször azonban pontosan meg is nevezik ezt az edíciót. Az 1587. évi selmecbányai szabályzat szerint a 2. tanulócsoporthoz a praeceptor hétfőn és kedden egy-egy órában „magyarázza a Sturm által kiadott Cicero-levelek egyikét, majd annak anyagából frázisokat diktál, ezeket hangosan recitáltatja, félretétetve a könyveket.” Szombaton is egy órában Cicero utánzását gyakoroltatják a praeceptorok. A legfelső tanulócsoportban is folytatódott Cicero leveleinek magyarázata, de már a rektor vezetésével, heti egy órában (Mészáros: *Studia* 89–91). Modor mezőváros iskolájában 1594-ben a két felső osztály kedden és pénteken két-két órában elemezte a Sturm által kiadott leveleket, frázisokat gyűjtött és szerkesztett belőlük, majd magyar és német fordításukat a füzetbe is leírták. A legnagyobbak emellett még heti egy órában külön is elemezték valamelyik levelet (uo. 111–112).

A frázis „olyan mondat, amelybe valamelyik klasszikus szerző művének szövegéből vett szókapcsolatokat, sajátos kifejezéseket, latinizmusokat foglaltak” (uo. 128). Ezek összegyűjtése, összeállítása az egyik legfontosabb iskolai feladat volt. A ma ismert legkorábbi, összefüggő magyar szövegrészeket és világi tananyagot tartalmazó iskolai diákjegyzet, amelyet Szepesi Abaúj vármegyei mezőváros református iskolájában írtak le 1601–1607 között, 315 olyan frázist tartalmaz, amelyeket Cicero *Epistolae ad familiares*ének 1. és 14. könyvéből kivonatoltak. (Mészáros István: *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. Nyelvtudományi értekezések* 90. Bp. 1976. 10–15, 51–64.) Ezek tették lehetővé, hogy a kisdíák már első leveleiben ékes latinsággal tájékoztassa szüleiket iskolai előmeneteléről (Balassa: i. m. 284–288).

Az iskolában tanított szövegek feldolgozásának egyik lépése mindig az anyanyelvi fordítás elkészítése és leírása volt (erről lásd bővebben kötetünk utószavát). Ilyen fordításokat Cicero leveleiből is készíthettek jegyzetfüzetükbe a diákok az ország minden iskolájában, s valószínűleg taná-

raik is saját, kijavított kézírásos példánnyal rendelkeztek a feldolgozott levelek magyar fordításaiból. A kötetünkben olvasható mindkét Cicero-fordítás, Dobai Székely Andrásé és Balog Györgyé is minden bizonnyal iskolai munkához kapcsolódott. Dobai Székely András kézíratos fordítása diákkori munkájának rögzítése lehet, míg Balog György éveken át csiszolt tanári példányát jelentethette meg nyomtatásban is.

A magyar nyelvű fordítások felvetik azt a lehetőséget, hogy Cicero leveleit nemcsak a latin nyelvi ismeretek gyarapításához használták és kommentálásuk során nemcsak egyes ókori vonatkozásokat magyaráztak, hanem a magyar nyelvű levélírás szabályait is oktatták belőlük. Bizonyos, hogy a levelek megszerkesztésének sok évszázadra visszamenő tudománya (*ars dictandi, ars dictaminis, ars epistolandi*) a 17. századi oktatásban is fontos szerepet játszott. Ennek részletes feldolgozásával azonban még adós a kutatás. A nagyszámú grammatikai, logikai, retorikai kézikönyvhöz képest elenyészően kevés episztolográfiáról van tudomásunk. Ezért is van nagy jelentősége annak, hogy egyes latin Sturm-kiadások (a hazaiak között is van ilyen) a Cicero-levelek szövegét lapszéli jegyzetekkel kísérték, amelyek az egyes levelek célzatáról (*adhortatio, commendatio, epistola gratulatoria, consolatoria* stb.), szerkezeti egységeiről (*propositio, narratio, petitio, ratio, conclusio* stb.), a *captatio benevolentiae* és *exordium* különböző módjairól (*a comprobatione officii, a causa scribendi* stb.) tájékoztatnak. Ha a levelek kapcsán a magyar nyelvű levélírás szabályainak tanítására is sor került, azokat bizonyára ugyanezeknek a retorikai fogalmaknak a segítségével tárgyalhatták. Mindenesetre az ismert kézikönyvek és egyéb információk beható tanulmányozása után vállalkozhatunk majd csak arra, hogy megkísérljük a magyarra fordított levelek szerepének ilyen szempontú vizsgálatát.

Bartók István – Kecskeméti Gábor